

Katarzyna Łakomy, Anna Steuer-Jurek

Układy dworsko-folwarczne w ich kształcie w 2. połowie XIX i z początku XX wieku w krajobrazie współczesnego miasta

Rocznik Muzeum "Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie" 4, 52-74

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Układy dworsko-folwarczne w ich kształcie w 2. połowie XIX i z początku XX wieku w krajobrazie współczesnego miasta

Katarzyna Łakomy, Anna Steuer-Jurek

Politechnika Krakowska, Wydział Architektury,

Instytut Architektury Krajobrazu

Katarzyna Łakomy, Anna Steuer-Jurek
Układy dworsko-folwarczne w ich kształcie w 2. połowie XIX i z początku XX wieku

Wprowadzenie

Współczesny krajobraz górnośląskich miast odzwierciedla genezę regionu, rozwój oraz przemiany zachodzące w przestrzeni. Układy urbanistyczne zachowują fragmenty dawnych podziałów przestrzeni, form użytkowania i gospodarowania.

O ile typowe dla Górnego Śląska założenia urbanistyczno-przemysłowe, osiedla robotnicze czy układy rezydencjonalne arystokracji i szlachty poprzez swoją skalę i rangę są we współczesnym pejzażu widoczne, tak małe siedziby szlachty górnośląskiej związane głównie z funkcją mieszkalno-użytkową, pozostają niemal nieznane, a przez to niedoceniane (i być może dlatego często znajdują się w złym stanie technicznym). Układy, część zabudowań czy zieleni nadal możliwe są do zidentyfikowania, jednak sposób użytkowania powoli prowadzi do ich zupełnego zaniku. Dla zachowania tożsamości górnośląskiego krajobrazu konieczne jest zahamowanie tego negatywnego procesu. Podjęte przez autorki badania mają na celu wyodrębnienie w krajobrazie pozostałości właśnie tych układów, ich charakterystykę przestrzenną, znaczenie w krajobrazie, który je otacza oraz określenie stanu zachowania (szerzej na ten temat w podrozdziałach drugim i trzecim)¹.

■ 1 Autorki skupiły się głównie na analizach krajobrazowych i zieleni, pomijając szereg innych istotnych aspektów dla rozpoznania całości problematyki. Z pewnością

Dlatego też niniejszy artykuł ma na celu prześledzenie stanu zagospodarowania zespołów mieszkalno-gospodarczo-parkowych znajdujących się obecnie na obszarach administracyjnych miast (szerzej w podrozdziale określającym zakres opracowania). W szczególności dotyczyć będzie ich układów kompozycyjnych, charakterystyki najbliższego otoczenia i architektury, a także zieleni towarzyszącej. Określenie stanu zachowania, przekształcenia formy i funkcji pozwolą na zidentyfikowanie głównych zagrożeń dla tej grupy obiektów oraz określenie ich roli we współczesnym krajobrazie miejskim, a przez to znaczenia dla przestrzeni społeczno-kulturowej. W ramach podsumowania przedstawiona została tabela zestawiająca wszystkie obiekty poddane analizie.

Zakres opracowania

Zakres tematyczny badań stanowią układy przestrzenne należące do szlachty i arystokracji górnośląskiej, które pełniły zwykle funkcje mieszkalno-gospodarcze (w odróżnieniu od typowych rezydencji o charakterze reprezentacyjno-mieszkalnym). Umiejscawiane były głównie na obszarach dawnych wsi, osad wiejskich i przemysłowych, często także na obrzeżach miast², a współcześnie wchłonięte zostały w obszary aglomeracji miejskich.

Obiekty występowały w kilku podstawowych typach architektonicznych w zależności od funkcji, którą pełniły (szerzej w podrozdziale poświęconym podstawowym pojęciom i definicjom). Duże znaczenie, poza dodatkową zabudową przydworską, miały tereny i zabudowanie gospodarcze, najczęściej rozmieszczone wokół czworokątnego podwórza. Stałym komponentem tego typu założeń była zieleń, niejednokrotnie zaskakująca swoimi rozwiązaniami kompozycyjno-przestrzennymi, choć na ogół znacznie skromniejsza niż w przypadku zespołów rezydencjonalno-parkowych, należących do arystokracji.

Opracowaniem objęto obiekty, które powstawały od 2. połowy XVIII do początku XX wieku (często jednak o starszej genezie, powstałe

konieczne są szerokie badania urbanistyczne, architektoniczne, konserwatorskie, kulturowe mające na celu określenie ich zasobu, prześledzenie historii obiektów, właścicieli i rodzin je zamieszkujących, zweryfikowanie informacji dotyczących ich wartości, także ujednoczenie terminologii związanej zarówno z samymi obiektami, jak i układami, w jakich występowały (próba podjęta przez autorki w podrozdziale trzecim).

2 Lokalizacja tego typu założeń zależna była głównie od: istniejących warunków przestrzennych – struktury funkcjonalnej i charakteru regionu, uwarunkowań geofizycznych przestrzeni, pełniących funkcji oraz majątności właściciela.

z przebudowania wcześniejszych założeń), oznaczone na niemieckich mapach górniczych z roku 1884 oraz innych³.

Zakres terytorialny obejmuje część terenów Śląska, które w wyniku postanowień pokoju hubertusburskiego z 1763 roku zostały przyłączone do Prus. Podział administracyjny wyłonił początkowo cztery, a od roku 1820 trzy rejencje: wrocławską, legnicką i opolską⁴. Szczegółowym analizom poddano powiaty dawnej rejencji opolskiej, współcześnie należące do województwa śląskiego: toszecko-gliwicki, tarnogórski, raciborski, rybnicki, pszczyński, katowicki, chorzowski⁵. Część centralną tego obszaru stanowi obecnie konurbacja górnośląska. Skupiono się więc głównie na miastach, które tworzą jej szkielet, a których rozwój oparty został o gwałtowny proces industrializacji regionu (Gliwice, Zabrze, Katowice, Bytom, Świętochłowice, Siemianowice Śląskie, Mysłowice, Ruda Śląska, Piekary Śląskie, Królewska Huta, Mikołów, Tarnowskie Góry, Knurów). Uzupełnieniem są mniejsze ośrodki istniejące lub rozwijające się w omawianym okresie, w których dominowało górnictwo, ale także rolnictwo (obecnie powiaty rybnicki i wodzisławski, żorski, m.in. miasta: Radlin, Rydułtowy, Rybnik, Czerwionka-Leszczyny, Pszów, Orzesze) oraz handel i usługi (Tychy).

Podstawowe pojęcia i definicje

Dla zrozumienia wielowątkowych i różnorodnych zagadnień pojawiających się w niniejszym artykule, a także uporządkowania powszechnie używanych pojęć, istotne wydaje się skonkretyzowanie kilku z nich, mających znaczenie dla charakterystyki omawianych zjawisk. Definicje te mają w szczególności na celu uniknięcie pomyłek przy identyfikacji dzieł architektury, urbanistyki i ruralistyki, zapobieganie dalszemu stosowaniu określeń nieodpowiednich dla konkretnych zjawisk. Ujęte poniżej terminy odnoszą się do zagadnień związanych z zakresem merytorycznym artykułu, dlatego pominięto takie jak „ziemiaństwo” czy „dwór polski”. Trudności

■ 3 Szerzej na ten temat w części przybliżającej metodologię badań.

4 W granicach dawnej rejencji opolskiej, współcześnie należące do województwa śląskiego, to powiaty: bieruńsko-lędzki, część bielskiego, bytomski, cieszyński, chorzowski, gliwicki, jastrzębski, katowicki, lubliniecki, mikołowski, mysłowicki, piekarski, pszczyński, raciborski, rudzki, rybnicki, siemianowicki, świętochłowicki, tarnogórski, tyski, wodzisławski, zabrzański i żorski.

5 Nazwy wg podziału z 1873 r., kiedy to wydzielono również powiaty miejskie (*Stadkreise*): *Tost-Gleiwitz*, *Tarnowitz*, *Ratibor*, *Rybnik*, *Pless*, *Beuthen*, *Kattowitz*, *Königshütte*.

w usystematyzowaniu pojęć w obrębie wpływu kultury i języka niemieckiego poruszało już wielu badaczy, dotyczy to także siedzib i rezydencji szlachty i arystokracji łącznie⁶.

Szlachta – warstwa społeczna, ukształtowana w Europie u schyłku średniowiecza, która w społeczeństwie stanowym tworzyła grupę uprzywilejowaną pod względem prawnym, politycznym i ekonomicznym. Dzieła się na szlachtę wyższą, w ramach której wykształciła się magnateria lub arystokracja, i szlachtę niższą wywodzącą się z szeregowego rycerstwa (nieposiadającą tytułów)⁷.

Arystokracja – najwyższa warstwa społeczna w państwach feudalnych, w skład której wchodziła szlachta rodowa, posiadająca dziedziczne tytuły (książąt, markizów, hrabiów, wicehrabiów, baronów) oraz herby, a także liczne przywileje. Elementem wyróżniającym było także znaczne bogactwo oraz posiadanie wielkich majątków ziemskich⁸.

Folwark (niem. *Vorwerk*) – gospodarstwo rolno-hodowlane, w skład którego wchodził zespół budynków gospodarczych wraz z podwórzem i najbliższym otoczeniem, a także wydzieloną częścią użytkową usytuowaną z reguły na płaskim terenie. Do zespołu należał również niewielki obiekt mieszkalny (z reguły dwór lub pałac), często z zapleczem o charakterze parkowym, stanowiącym wspólną kompozycję ogrodową z częścią gospodarczą⁹.

Dominium (łac. *Dominium*) – w systemie feudalnym były to posiadłości ziemskie należące w całości do pana feudalnego (np. rycerza, możnowładcy, monarchy). W Królestwie Prus była to inna nazwa obszaru dworskiego¹⁰. Wielkie dominia na terenie Górnego Śląska to Dominium Pszczyńskie i Dominium Donnersmarcków z siedzibą główną w Świerklańcu stanowiące sieć majątków powiązanych ze sobą, często kompozycyjnie i widokowo.

Dobra rycerskie (niem. *Rittergut*) – na terenach niemieckich oraz pruskich majątek ziemski, którego właściciele zobowiązani byli pełnić służbę rycerską lub płacić specjalny podatek w przypadku wojny. Z posiadaniem majątku rycerskiego związane były liczne uprawnienia (*nobilitas realis*). Aż do połowy XIX wieku wyłącznie członkowie szlachty mieli prawo nabywać

■ 6 I. Kozina, *Pałace i zamki na pruskim Górnym Śląsku w latach 1850–1914*, Katowice 2001, s. 7.

7 W. Korzeniowska, *Ziemiaństwo na Górnym Śląsku w XIX i XX wieku*, Opole 1997, s. 24–44.

8 M. Miller, *Arystokracja*, Warszawa 1993, s. 211–212.

9 M. Siewniak, A. Mitkowska, *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Warszawa 1998, s. 78.

10 *Deutsches Rechtswörterbuch*, Heidelberg 1912, s. 1017–1018.

dobra rycerskie. W Prusach dobra rycerskie pozostały niezależnymi jednostkami administracji komunalnej do 1929 roku¹¹.

Zamek (niem. *Burg*) – ufortyfikowana rezydencja królów, książąt, rycerzy, możnowładców świeckich lub duchownych, ewentualnie placówka militarna o ściśle zamkniętym układzie, złożona z zespołu elementów obronnych, wznoszonych w postaci wałów lub konstrukcji drewniano-ziemnych i murowanych (cegła, kamień), a także mieszkalnych i gospodarczych. Często całość lokowana w miejscach o naturalnych warunkach obronnych – stromych zboczach, nad brzegiem rzeki¹².

Pałac (niem. *Schloss*) – reprezentacyjna budowla mieszkalna, niemająca cech obronnych, stanowiąca stałą siedzibę rodową królów, książąt, możnych rodzin (szlachty), właścicieli ziemskich. Obiekty powstające we wszystkich epokach historycznych (ze szczególnym nasileniem od renesansu), przyjmując charakterystyczne dla nich cechy kompozycyjne. Najczęściej połączone z zespołem parkowym lub ogrodowym¹³.

Dwór (niem. *Gutshaus*) – dwór niemiecki – niewielki stylizowany obiekt mieszkalny, zbudowany dla rodzin szlacheckich oraz ich pracowników, powstający na terenach wiejskich znajdujących się w bliskim sąsiedztwie dużych miast. Zwykle oddzielony od zabudowy gospodarczej. Najczęściej położony w sąsiedztwie otoczenia ogrodowego¹⁴.

Willa lub dworek podmiejski (niem. *Landhaus*) – obiekt mieszkalny o charakterze rezydencjonalnym, należący do szlachty lub arystokracji. Forma wykształcona od XIX wieku. Zazwyczaj parterowy lub jednopiętrowy budynek, często symetryczny, w stylu klasycystycznym, secesyjnym czy różnego rodzaju neostylu (zwłaszcza z malowniczo zgrupowanymi wykuszami i wieżyczkami w stylu neogotyckim), a także wielu formach pośrednich. Zamieszkiwany głównie w okresie letnim. Otoczony ogrodem ozdobnym, z kształtowanymi rozległymi powiązaniem widokowymi¹⁵.

Odrębne zagadnienie stanowi problematyka tłumaczenia nazw niemieckich, w szczególności ujętych w publikacjach, inwentarzach, kartografii z epoki, pojęć nieużywanych współcześnie lub w przekładzie polskim nasuujących nieco mylne skojarzenia (dwór).

■ 11 Ibidem, s. 1128–1130.

12 O. Lueger, *Lexikon der gesamten Technik und ihrer Hilfswissenschaften*, Bd. 2 Stuttgart, Leipzig 1905, s. 405–408.

13 O. Lueger, *Lexikon der gesamten Technik und ihrer Hilfswissenschaften*, Bd. 7 Stuttgart, Leipzig 1909, s. 729–731.

14 *Pierer's Universal-Lexikon*, Bd. 10, Altenburg 1860, s. 82.

15 O. Lueger, *Lexikon der gesamten Technik und ihrer Hilfswissenschaften*, Bd. 6 Stuttgart, Leipzig 1908, s. 67.

Metodologia badań

Jako podstawowe źródło badań przyjęto archiwalną ikonografię i kartografię (przede wszystkim niemieckie mapy górnicze: *Spezialkarte der Oberschlesischen Bergreviere* z 1884 roku (skala 1:10 000)¹⁶, *Flötzkarte des Oberschlesischen Steinkohlenbeckens* z lat 1902–1903 (skala 1:10 000)¹⁷, niemieckie mapy topograficzne – *Meßtischblätter* – z lat 1880–1956 (skala 1:25 000), *Karte des Deutsches Reiches* z 1891 lub 1893 roku (skala 1:100 000), plany poszczególnych miast¹⁸. Jako materiał wyjściowy posłużyły wspomniane mapy górnicze, które przeanalizowano pod względem wyodrębnienia naniesionych układów o charakterze rezydencjonalnym i gospodarczym (z pominięciem znaczących układów pałacowo-parkowych) według kryteriów przyjętych za podstawę badań. Następnie na podstawie ogólnodostępnych zasobów map ortofotograficznych¹⁹ zidentyfikowano omówione obiekty we współczesnych układach urbanistycznych. Dodatkowo określano dzisiejsze nazewnictwo dawnych wsi czy osad, stanowiących współcześnie dzielnice czy rejony miast. Na podstawie wskazanych wcześniej map i archiwalnej ikonografii uzyskano zasadniczy obraz stanu zagospodarowania badanych układów z końca XIX wieku. Zestawienie tych informacji pozwoliło na podjęcie badań terenowych, w celu udokumentowania ich aktualnego stanu zachowania i zagospodarowania. Pomocniczo, w celu uzyskania dodatkowych danych posłużono się publikacją Felixa Triesta z 1884 roku²⁰ oraz inwentarzami z lat 1905–1926²¹ (tabela 2). W sumie wyselekcjonowano 55 obszarów zawierających widoczny nadal w krajobrazie możliwe do zidentyfikowania element dawnych założeń folwarcznych.

■ 16 Archiwum Państwowe w Katowicach, sygn. 174.

17 Archiwum Państwowe w Katowicach, sygn. 180.

18 Ze względu na wyznaczony zakres czasowy wcześniejsze opracowania kartograficzne nie zostały podjęte w analizie.

19 <https://www.google.pl/maps>, dostęp: 12.11.2015; <http://www.geoportal.gov.pl/>, dostęp: 12.10.2015.

20 F. Triest, *Topographisches Handbuch von Oberschlesien; Im Auftrage der Königlichen Regierung und nach amtlichen Quellen herausgegeben von Felix Triest, Königlichen Regierungs-Assessor*; Breslau 1865.

21 *Schlesisches Güter = Adressbuch: Verzeichnis sämtlicher Rittergüter sowie der grösseren Landgüter der Provinzen Nieder = und Oberschlesien*, Breslau 1905, 1912, 1921, 1926.

Charakterystyka układów

Typologia majątków szlachty i arystokracji górnośląskiej oparta została o uwarunkowania systemu feudalnego oznaczone na wspomnianych mapach. Dobra ziemskie sklasyfikować można jako dominia (*Dominium*), dobra rycerskie (*Rittergut*), własność ziemską (*Gut*, popularnie określaną także mianem dworu) oraz folwark (*Vorwerk*). Zróżnicowanie tych układów wynikało z majątności właściciela, wielkości własności obszarów oraz funkcji, jaką pełniły. I tak dominium stanowiło sieć majątków z główną siedzibą zarządzającą, dobra rycerskie to autonomiczne układy o charakterze rezydencjonalno-mieszkańco-gospodarczym, siedziby dworskie – niewielkie obszarowo układy z przewagą funkcji mieszkalnej, natomiast folwarki – z przewagą funkcji gospodarczej. Najczęściej lokowane na terenach podmiejskich, w centrum lub na skraju wsi, stanowiły wyraźną dominantę przestrzenną.

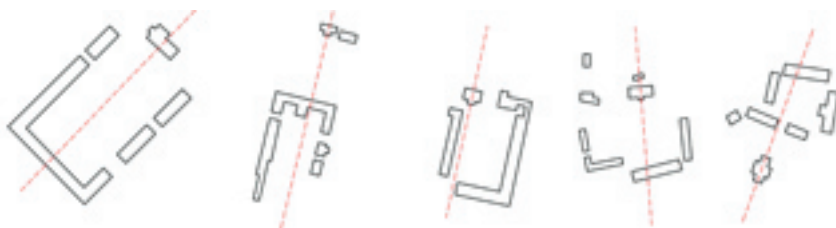
Analizy wykazały, iż omawiane kompleksy z obszaru Górnego Śląska pod względem funkcjonalnym dzieliły się na dwie zasadnicze części: pomocniczo-gospodarczą oraz mieszkalno-reprezentacyjną. W skład pierwszej wchodziła zabudowa tzw. dworska – oficyny, kuchnie, mieszkania służby i budynki gospodarcze – rozmieszczona wokół geometrycznego, zwykle czworobocznego podwórza. Bardzo często na wewnętrznym dziedzińcu lub w jego pobliżu znajdował się mały staw, istotny w przypadku pożarów. Całość zabudowy gospodarczej lokowano w miarę możliwości blisko pól uprawnych. Drugą strefę tworzył obiekt mieszkalny – dwór, pałac, zamek lub oficyna. Miał charakter reprezentacyjny i najczęściej znajdował się w bliskim lub bezpośrednim sąsiedztwie części parkowej lub ogrodowej o specyfice ozdobnej.

Niezależnie od funkcji omawianych kompleksów i różnic związanych z pełnioną rolą, ich układy charakteryzowały się jednak podobnymi założeniami kompozycyjnymi. Wielkość oraz rozwiązanie układu architektonicznego w znacznej mierze uzależnione było od zamożności właściciela. Występowały zarówno niewielkie zespoły złożone z budynku mieszkalnego, zabudowy dworskiej oraz małego zaplecza ogrodowego (np. Gliwice-Brzezinka czy folwark Gardel także w Gliwicach), jak i duże majątki, w skład których wchodziła zabudowa użytkowa rozmieszczona wokół wielkopowierzchniowych pojedynczych lub podwójnych podwórz, a także obiekty mieszkalne z ozdobnymi parkami (np. Mysłowice-Dzieńkowice czy też Bytom-Łagiewniki Górne). Kompleksowe rozwiązanie całości układu w głównej mierze zdeterminowane było zastaną topografią, układem

zabudowy wiejskiej oraz szlakami komunikacyjnymi, a także warunkami ekonomiczno-gospodarczymi.

Pod względem kompozycyjnym występowały układy geometryczne, z rozmieszczeniem obiektów względem czworobocznego podwórza. W większości przypadków stosowano powtarzalne schematy. Na rozpatrywanym terenie wyróżnić można pięć powtarzających się wzorców (ryc.1):

- 1) w pierwszym typie punktem centralnym całego układu był reprezentacyjny obiekt mieszkalny, położony na osi zespołu; jednocześnie włączony w zabudowę folwarczną, tworzył jeden z jej boków (np. Zabrze-Rokitnica, Świętochłowice centrum);
- 2) w drugim przypadku zabudowa mieszkalna położona była na osi układu, jednakże był on wyraźnie odsunięty lub odizolowany od budynków gospodarczych (np. Gliwice-Brzezinka folwark Fortuna, Katowice-Dąbrówka Mała);
- 3) występowały także układy, w których pałac lub dwór lokowano na osi bocznej podwórza gospodarczego (np. Bytom-Łagiewniki, Siemianowice Śląskie-Bytków);
- 4) w niektórych przypadkach obiekt mieszkalny włączony był w ścisłą zabudowę dziedzińca, jednakże nie znajdował się na żadnej osi kompozycyjnej (Gliwice-Łabędy, Ruda Śląska-Ruda);
- 5) ostatni typ stanowiły zespoły, w których główny budynek mieszkalny położony był w znacznej odległości od układu zabudowy folwarcznej, jednocześnie nie leżąc na żadnej z jego osi (np. Katowice centrum, Katowice-Bogucice, Tarnowskie Góry-Kozłowa Góra).

Ryc. 1. 1) obiekt rezydencjonalny włączony w zabudowę folwarku, położony na osi zespołu (Zabrze-Rokitnica); 2) obiekt rezydencjonalny na osi układu, wyraźnie odsunięty lub odizolowany od budynków gospodarczych (Katowice-Dąbrówka Mała); 3) rezydencja na osi bocznej podwórza gospodarczego (Bytom-Łagiewniki); 4) obiekt mieszkalny włączony w zabudowę dziedzińca, nieznajdujący się na żadnej osi kompozycyjnej (Gliwice-Łabędy); 5) rezydencja położona w znacznej odległości od układu zabudowy folwarcznej (Tarnowskie Góry-Kozłowa Góra)

Jak już wspomniano wyżej, całość zabudowy złożona była z obiektów o znaczeniu gospodarczym oraz mieszkalnym. Rozmieszczenie poszczególnych budynków uzależnione było od ich funkcji. Zazwyczaj główny budynek mieszkalny stanowił dominantę całego układu, tuż przy nim lokalizowano zabudowania pomocnicze – dworskie. Jeżeli występowała dodatkowa architektura mieszkalna, w postaci rządcówki, oficyny czy też domu administratora, lokalizowana była w otoczeniu głównego budynku właściciela majątku. Obiekty gospodarcze lokowane były według powtarzalnych schematów, gdzie zabudowa inwentarska (m.in. stajnie, owczarnie, obory, chlewnie) znajdowała się wzdłuż jednego z boków podwórza, obiekty magazynowo-składowe przy drugim boku w pewnym oddaleniu od rezydencji. Dodatkowo w niektórych zespołach występowały także budynki warsztatowe z zapleczem technicznym, piekarnie czy wolnostojące gorzelnie (np. Zabrze-Mikulczyce). Całość zespołu, z reguły grodzona była murem, z ozdobną bramą główną (np. Mysłowice-Michałkowie). Dodatkowo na terenie zespołu, najczęściej w części ogrodowej, powstawały obiekty o niewielkiej kubaturze, np. kapliczki (Czerwionka-Leszczyny-Czuchów, Zabrze centrum).

Architektura – typologia i charakterystyka

W każdym z wyżej wspomnianych układów występował obiekt mieszkalny o cechach reprezentacyjnych. Jego forma nie wynikała z funkcji, a przede wszystkim z zamożności aktualnego właściciela (wraz ze zmianą własności obiekty były wielokrotnie przebudowane). Występowały w pięciu typach architektonicznych: rozbudowanego pałacu, niewielkiego pałacu, dworu niemieckiego, willi oraz prostego domu zarządcy.

W przypadku dominiów był to: pałac o charakterze rezydencjonalnym (Siemianowice Śląskie – majątek Mieroszewskich, Bytom-Szombierki), pałac o mniejszej skali i skromniejszym wystroju (Siemianowice Śląskie-Michałkowie), dwór niemiecki (Zabrze centrum), czy też niewielki dom zarządcy (Zabrze-Biskupice). Siedziba mieszkalna stanowiąca centrum obszaru *Rittergut i Gut* to obiekty o niewielkiej zazwyczaj formie. W układach starszych dominuje pałac o charakterze barokowym (*Gut Czerwionka-Leszczyny-Czuchów*, *Rittergut Tarnowskie Góry-Rybna*, Zabrze-Mikulczyce, Zabrze-Grzybowice, Gliwice-Szobiszowice) oraz klasycystycznym (Tarnowskie Góry-Karłuszowiec, pałac z 1750 roku) obiekty z wieku XIX to głównie budynki wpisujące się w ogólnoniemieckie tendencje architektoniczne niewielkich dworów podmiejskich o stylistyce klasycystycznej

(Czerwionka-Leszczyny-Czerwionka), neorenesansu włoskiego (Zabrze-Rokitnica) lub niemieckiego *Landhaus* (Orzesze-Gardawice). Widać też rozwiązania zmierzające w kierunku nowych stylów początku XX wieku (Katowice-Załęże).

Fot. 1. Pałac w Siemianowicach Śląskich-Michałkowicach

Fot. K. Łakomy, 2014 rok

Fot. 2. Zabudowania folwarku w Katowicach-Dąbrówce Małej

Fot. K. Łakomy, 2014 rok

Spośród obiektów gospodarczych zachowały się głównie budynki inwentarskie – stajnie i obory. Zazwyczaj o prostych bryłach, na rzucie wydłużonego prostokąta, nakryte dwuspadowymi dachami. Obiekty nie-tynkowane, o elewacjach ceglanych – wówczas stylistyka o uproszczonych formach nawiązujących do gotyku (Bytom-Stolarzowice, Racibórz-Brzezie), z ciosów piaskowca (Katowice-Załęże) lub nieregularnego kamienia wapiennego (Piekary Śląskie), łączonych (Bytom-Łągiewniki Górne), częściowo tynkowanych (Gliwice-Łabędy) lub w całości (Tychy-Urbano-wice). Zazwyczaj proste i skromne, mogły mieć ozdobne płyciny na poziomie stryszku, ozdobnie ukształtowany wątek ceglanej ściany, zarysowane gzymsy, międzykondygnacyjne i wieńczące pilastry i przypory, ozdobne obramowania okienne i drzwiowe. O ich charakterze decydowała zazwyczaj rytmika różnorodnych otworów wentylacyjnych, okiennych i drzwiowych.

Zieleń – forma i funkcja

Zieleń w omawianych zespołach miała charakter użytkowy i ozdobny. W układach mieszkalno-gospodarczych, zazwyczaj w otoczeniu budowli, znajdowały się niewielkie ogrody warzywno-ozdobne, często przekształcane wraz z ich rozwojem, w ozdobne założenia parkowe, których główną funkcją, poza czynnikiem estetyczno-rekreacyjnym, było osłonięcie rezydencji od wiatrów oraz odizolowanie jej od zabudowy wiejskiej²².

Zazwyczaj całość zespołu ogrodowego złożona była z kilku, powtarzalnych w większości zespołów, elementów:

- ozdobny gazon,
- aleje dojazdowe (Gliwice-Sobiszowice),
- układ parkowy,
- kwaterowy ogród użytkowy.

Ozдобny gazon, podjazd na wzór układów pałacowo-parkowych, za-komponowany był na rzucie owalu, półokręgu lub okręgu, zlokalizowany na osi fasady, wejścia. Miał charakter zgeometryzowany, ozdabiany niskimi krzewami zimozielonymi lub kwiatami, często tylko trawiasty.

Park towarzyszył zazwyczaj bezpośrednio budynkowi mieszkalnemu. Znajdował się tuż przy nim lub za nim, sporadycznie – z powodu uwarunkowań lokalizacyjnych, w nieznaczej odległości (Mysłowice-

■ 22 A. Steuer-Jurek, K. Łakomy, *The gardener's house – the form, the value, the state of behaviour (on the example of buildings from the area of the former rejencja opolska [Contemporary status of historic garden / Współczesna ranga ogrodów zabytkowych, t. 2]*, „Technical Transactions” 2014, Y. 111, iss. 6–A, s. 133–146.

-Dzieńkowice), mógł też otaczać dwór (Czerwionka-Leszczyny-Czerwionka). Nadawano mu charakter naturalistyczny, swobodny (w stylistyce parków angielskich lub później także kaligraficznych), czasami z wydzieloną częścią geometryczną ogrodów włoskich (Katowice centrum, Orzesze-Zawisć). Bardzo często kształt parku wynikał z naturalnego ukształtowania terenu, do jego kompozycji adaptowano istniejący drzewostan. W większej mierze niż w zespołach rezydencjonalnych korzystano też z gatunków rodzimych – przeważały lipy, buki, dęby, jesiony, ale także obcych – wprowadzonych w XVII–XIX wieku – kasztanowców, robinii akacjowych, topól włoskich oraz typowych dla początku XX wieku – sosny wejmutki, orzecha szarego, świerku srebrnego, rododendronów oraz azalii.

Brak jest obecnie zachowanych obiektów tworzących infrastrukturę parków. Na podstawie dostępnej ikonografii można stwierdzić, iż znajdowały się tam altany, świątynie (Katowice centrum), mostki, ławki, pergole, rzeźby. Dopełnieniem całości były niewielkie naturalistyczne zbiorniki wodne (folwark Gardel w Gliwicach w Parku Szwajcaria).

Stan współczesny

We współczesnych krajobrazach miejskich zachowała się niewielka liczba dawnych zespołów rezydencjonalnych należących do szlachty górnośląskiej – jak już wspomniano na wstępie udało się zidentyfikować w terenie pozostałości 55. Badania terenowe oraz analiza stanu zachowania przedstawione zostały w poniższej tabeli, w której ujęto zarówno obecne ukształtowanie całych układów, jak i pojedynczych komponentów wchodzących w skład zespołów, tj. obiekty mieszkalne, zabudowa towarzysząca i zieleń komponowana.

Tabela 1. Stan zachowania zespołów (zestawienie w tabeli 2) – zestawienie

	układ		obiekt mieszkalny		zabudowania towarzyszące		zieleń komponowana	
nie-istniejące	14		23		32		15	
stan zachowania	zachowana całość układu	odwzorowanie w przestrzeni miasta	zachowana forma	obiekt przekształcony	zachowana całość	zachowane pojedyncze obiekty	zachowana całość obszaru	zachowana częściowo (do 50%)
	17	24	26	6	9	14	27	13

Źródło: opracowanie własne

Jedynie nieliczne dawne układy zachowały się w całości wraz z dawną zabudową rezydencjonalno-gospodarczą (Ruda Śląska-Ruda, Orzesze-Zawiesz, Chorzów-Maciejkowice). Zespoły te pełnią obecnie zupełnie nowe funkcje. W najlepszym stanie technicznym (funkcjonalnym, estetycznym, kompozycyjnym) znajdują się tereny zlokalizowane w centrach miast oraz te przy dużych, użytkowanych obiektach rezydencjonalnych (np. park w Tarnowskich Górach-Rybnej). Po większości dawnych założeń pałacowych zachował się jedynie obszar, układ oraz rozplanowanie przestrzenne. W strukturze miasta w dalszym ciągu czytelne są dawne granice zespołu czy też ciągi komunikacyjne. Jednakże pierwotna zabudowa czy też układy zieleni nie zachowały się, a w teren wkomponowano współczesną zabudowę (Katowice-Bogucice, Orzesze centrum). Bardzo często spośród całych zespołów rezydencjonalno-gospodarczych obecnie odnaleźć można pojedyncze obiekty, głównie budynki mieszkalne, rzadziej zabudowę użytkową. W wielu przypadkach budynki te zostały mocno przebudowane oraz pozbawione cech stylowych, dlatego też utrudnione jest rozpoznanie ich spośród otaczającej zabudowy. Część dobrze zachowanych dawnych pałaców czy dworców obecnie funkcjonuje, pełniąc nową rolę, dlatego też konieczne było dostosowanie ich do nowych funkcji. Nieco gorzej wygląda kwestia zabudowy gospodarczej, która z racji specyficznej architektury i układu często jest trudna w adaptacji, dlatego też zarzuca się jej remont i konserwację.

Same układy zieleni stanowią nieco odrębny wątek. W większości zespołów zachowała się zieleń historyczna, głównie w postaci czytelnych całych obszarów komponowanych terenów, jednakże często ich układ oraz materiał roślinny uległy zmianie. Częściowo występują pojedyncze okazy starodrzewia. W niektórych przypadkach odnaleźć można także pozostałości dawnych alei dojazdowych (Gliwice-Szobiszowice). W większości przypadków obecnie pełnią funkcję parków: ozdobnych przy obiektach – częściowo dostępnych (Tarnowskie Góry-Rybna) oraz miejskich (Katowice, Mysłowice, Orzesze). W 18 przypadkach zieleń stanowi wciąż obszary niezagospodarowane, nieużytki, w których w znacznym stopniu następuje zacieranie się kompozycji. Dodatkowo z racji braku pielęgnacji oraz odpowiedniego dozoru samosiewy wpływają na zacieranie zasięgu układów i zaburzenie ich czytelności w krajobrazie. Aż w 15 przeanalizowanych przypadkach nie przetrwały żadne pozostałości dawnej komponowanej zieleni.

Pod względem współczesnej funkcji żaden z zespołów całościowo nie pełni pierwotnej roli. Jedynie obiekt w Rudzie Śląskiej-Nowej Rudzie jako cały zespół zaadaptowany został na muzeum PRL-u. W pozostałych

przypadkach obecnie funkcjonują pojedyncze obiekty, głównie dawne budynki mieszkalne, pełniąc nadal funkcję mieszkalną. Bardzo często tego typu zabudowa adaptowana jest na obiekty użyteczności publicznej – biblioteki, urzędy miast i gmin, przedszkola, domy kultury czy zakłady opieki medycznej. Na Śląsku tylko jeden z obiektów przekształcony został na hotel (Tarnowskie Góry-Rybna), natomiast aż cztery stanowią nieużytki. W pięciu przypadkach brak jest informacji dotyczących współczesnej funkcji. Gorzej wygląda sytuacja dawnej zabudowy przydworskiej i folwarcznej, ich funkcja w większości została rozdzielona. Pojedyncze zachowane obiekty funkcjonują zarówno jako instytucje publiczne, w tym przedszkola, poczty (Katowice centrum, Tychy-Urbanowice) i hotele (Piekary Śląskie), ewentualnie zabudowa wielorodzinna (Rydułtowy-Radoszowy Górne) lub handlowa i usługowa (Tarnowskie Góry-Karłuszowiec). Jednakże aż w ponad połowie przypadków zachowanych obiektów tego typu, znajdują się one w ruinie i są nieużytkowane.

Fragmentaryczne pozostałości parków folwarcznych zaadaptowane są do funkcji niewielkich skwerów ozdobnych (Katowice-Załęże) czy szerszych pasów ochronnych przy komunikacji (Katowice-Bogucice), a także zieleni towarzyszącej obiektom usługowym (przy przedszkolu w Bytomiu-Szombierkach).

Układy dworsko-folwarczne w krajobrazie współczesnego miasta

W krajobrazie współczesnego miasta dawne zespoły folwarczne są nadal widoczne. Ich czytelność można ocenić na kilku poziomach, zarówno pod względem analizy panoram – w krajobrazie lokalnym, jak i w perspektywie ponadlokalnej. Dodatkowo można to zagadnienie badać na poziomie czytelności układów, zabudowy i zieleni, a także nazewnictwa współczesnych ulic.

Pod względem widokowym zachowane w całości lub częściowo układy, z uwagi na specyficzną architekturę, w dalszym ciągu są dostrzegalne w strukturze miast, gdzie wyraźnie odcinają się od współczesnej zabudowy. Na podstawie przeprowadzonych analiz krajobrazowych wykazano, iż sporadycznie obiektem dominującym jest zabudowa, częściej jest nim historyczna zieleń (zachowana w całości lub częściowo w większości przypadków). Jednakże aż w połowie przypadków występują niezagospodarowane tereny zieleni, złożone z licznych samosiewów. Dodatkowo należy zauważyć, iż dawna zabudowa folwarczna, w układach gospodarczych

sytuowana była przodem do podwórza, co przy współczesnych uwarunkowaniach komunikacyjnych powoduje, że jest mało eksponowana. Podobną sytuację można odnotować w przypadku częściowo zachowanych dawnych murów folwarków, które mocno wygradzają układy gospodarcze z przestrzeni miasta (Zabrze, ul. Bytomska) czy wsi (Nowa Ruda). Często też zachowane fragmenty nie są w ogóle czytelne, znajdując się bokiem do ulicy lub na tylnych częściach działki, dodatkowo same bramy nie kontynuują funkcji wjazdowej (Mysłowice-Słupna).

W układzie przestrzennym współczesnych miast w znacznej większości przypadków zachował się dawny układ folwarków oraz częściowo zieleń, a także niejednokrotnie dawne szlaki komunikacyjne czy ciekі wodne, które w dalszym ciągu wyraźnie są czytelne w lokalnych zespołach. Niejednokrotnie pozostałości dawnych folwarków obserwowane są także we współczesnych sieciach komunikacji. Struktury zabudowy bardzo często zachowują bądź powielają dawny układ, często bezpośrednio w miejscu minionych obiektów powstają nowe, współczesne (Rybnik-Gotartowice). W przestrzeni miast niejednokrotnie znajdujemy drzewostan w postaci alei, skwerów lub parków, który niejednokrotnie odzwierciedla swym zasięgiem granice dawnych układów zieleni komponowanej.

W strukturze społeczno-kulturowej miast istnieje świadomość dawnych zespołów folwarcznych, odgrywających niegdyś istotną rolę dla wsi oraz miasta. W wielu przypadkach nadane nazwy ulic świadczą o istnieniu rezydencji, folwarku (Zamkowa, Folwarczna, Dworska).

Wnioski

Wśród wyodrębnionych 55 zespołów na terenach miast wiele zachowało się całościowo lub fragmentarycznie, jednakże aż 14 jest już zupełnie nieczytelnych w tych przestrzeniach i nie ma możliwości ich odtworzenia czy też przebadania na podstawie studiów terenowych. W przypadku wielu z nich nie pozostała dokumentacja archiwalna lub jest ona bardzo skromna, co także wpływa na brak procesu identyfikacji czy też rekonstrukcji.

Dodatkowo należy zauważyć, iż negatywnie na stan zachowania obiektów wpływa brak badań nad poszczególnymi układami – zarówno historią, jak i formą poszczególnych elementów, a także ich powiązaniem kompozycyjnym z ośrodkiem miejskim lub wiejskim, w którym się rozwijały. Rozpoznanie wielu z nich utrudnia fakt, iż wśród lokalnych społeczeństw zespoły te nie są zbyt dobrze znane, a nawet wręcz niedostrzegana jest ich wartość i potencjał. Spośród wszystkich zachowanych zespołów żaden

z układów nie został wpisany do rejestru zabytków, natomiast znalazło się tam jedynie 12 dawnych obiektów mieszkalnych, budynki gospodarcze z 7 założeń i 11 zespołów zieleni.

Coraz gorszy stan zachowania budynków mieszkalnych, wpływa niekorzystnie na utrzymanie obiektów. Zauważyć trzeba, że z jednej strony są one nieużytkowane, niszczące, zaś z drugiej poddawane samowolnym przekształceniom przez obecnych użytkowników. Faktem jest też to, iż spośród całej dawnej zabudowy zespołów to głównie rezydencje najczęściej adaptowane są do nowych funkcji, zaś rzadko spotykane jest to w przypadku budynków gospodarczych. W wyniku procesu urbanizacji i wchłaniania wsi w strukturę miasta, dawne folwarki straciły dawną rolę rolno-hodowlaną, dlatego zaniechana została potrzeba dalszego utrzymania tych obiektów. Obecnie brakuje komplementarnej funkcji dla tego typu układów. Często też poszczególne obszary zostały poddane parcelacji, a obiekty znajdują się w rękach kilku właścicieli i użytkowników, co skutkuje różnorodnym stanem technicznym, jakością i estetyką prac renowacyjnych.

Spośród wszystkich zachowanych układów i obiektów do rejestru zabytków wpisanych zostało zaledwie 13 zespołów. Większość z wpisów pochodzi z lat 60. i 70. XX wieku i nie zgadza się z faktycznym stanem zachowania obiektów (np. Pszów centrum, Zabrze-Mikulczyce).

Wśród wszystkich zachowanych obiektów znajdują się także pozytywne przykłady, chociażby zespół w Rudzie Śląskiej adaptowany na muzeum PRL-u, układ w Mysłowicach-Dzieńkowicach użytkowany jako stadnina koni czy folwark w Orzeszu-Zawiści stanowiący centrum leczenia nerwic. W zespołach tych, gdzie pozostały zabudowania gospodarcze, wprowadzono nowe funkcje dla całych układów.

Podsumowanie

Zaprezentowana zabudowa rezydencjonalna wraz układami gospodarczymi stanowi istotny element historycznej tożsamości dawnych układów wiejskich. Ich zachowanie w strukturze współczesnego krajobrazu miejskiego jest niezwykle istotne w celu kontynuacji swoistego dziedzictwa kultury górnośląskiej.

Niniejszy artykuł miał za zadanie przedstawienie analiz, które stanowią jedynie wstęp do szerszych badań układów folwarcznych, ukazujący stan wspomnianych układów i wartości zachowanych elementów. Tak, jak w przypadku innych układów o charakterze historycznym, konieczne

wydają się pilne prace, mające na celu szczegółowe zdiagnozowanie ilościowe oraz inwentaryzację. Należy zarówno prześledzić stan zachowania wszystkich komponentów układów, jak i historię oraz przemiany zachodzące w samych zespołach, a także losy rodzin nimi władających. Umożliwi to całościowy pogląd na indywidualne jednostki, jak i całościowe spojrzenie na zjawisko folwarków szlacheckich.

Nie bez znaczenia są problemy ekonomiczne, podziały własnościowe, uwarunkowania ochrony konserwatorskiej, prace renowacyjne obiektów i rewaloryzacyjne parków. Bez prawidłowej regulacji powyższych zagadnień niemożliwym wydaje się prawidłowe zachowanie i utrzymanie pozostałości omawianych układów. Przede wszystkim jednak konieczne jest podniesienie świadomości społecznej co do wartości historycznej tych obiektów oraz znalezienie możliwości ich adaptacji do nowych funkcji, a przez to przywrócenie lokalnej tożsamości szerszemu krajobrazowi.

Summary

Small Stately Homes of the Second Half of the 19th Century and the Beginning of the 20th Century in the Landscape of a Modern City

In Upper Silesia, many small stately homes developed in the period from the seventeenth to the early twentieth century. These small manor houses usually consisted of two parts: a dwelling house and a farm, and generally were established in suburban areas. Permanent component of this type of manors was verdure. Most of such buildings did not survive to this day, and even those that managed to survive either fell into disrepair or underwent many reconstructions.

The article aims to present the issue of the small residences of the nobility of Upper Silesia, which now are located within administrative areas of present cities, discussing problems of transformation of these small mansions and their contemporary state of preservation. The study is based mainly on verification of their compositional systems, characteristics of the immediate surroundings and architecture, as well as accompanying verdure.

Tabela 2. Zestawienie analizowanych zespołów folwarcznych

nr	współczesna nazwa miasta, dzielnicy/ dawna nazwa	Triest, 1864		inwentarze z lat 1905–1926			wg map 1904
		właściciel	typ	właściciel	typ	większa całość	typ
1.	Bytom-Stolarzowice/ Stollarzowitz	Najpierw Herr Stockmann, w 1864 r. Henckel von Donnersmarck	Rittergut	Henckel von Donnersmarck	Rittergut	Fideikommissherrschaft Repten	Rittergut
2.	Bytom-Łagiewniki/ Łagiewniki	Wcześniej Herren von Mikusch, w 1864 r. Herr Eduard Wilhelm Schlabit	Rittergut	Kattowitz Aktiengesellschaft für Bergbau- und Eisenhüttenbetriebe	Rittergut	Selbstständige Gutsbezirke	Schloss
3.	Bytom-Górne Łagiewniki/ Ober Łagiewniki	Wcześniej Herren von Schalscha, w 1864 r. Major von Tiele-Winckler	Rittergut	-	-	-	Rittergut
4.	Bytom-Szombierki/ Schomberg	Frau Gräfin Schafigotsch-Godulla	Rittergut	Johanna Gräfin von Schafigotsch	Rittergut	Selbstständige Gutsbezirke	-
5.	Chorzów- Maciejkowiec/ Maczelkowitz	Rittergutsbezirke von Stollowa	Rittergut	Vereinigte Königs- und Laurahütte Actienges. in Breslau	Rittergut	Selbstständige Gutsbezirke	Rittergut
6.	Chorzów Stary/ Alt Chorzow	-	Rittergut	-	-	-	Rittergut
7.	Gliwice-Szobiszowice/ Petersdorff	Bernhard Graf von Welzeck	Rittergut	Bernhard Graf von Welzeck	Rittergut	Majorherrschaft Laband	Rittergut
8.	Gliwice-Łabędy/ Laband	Graf von Welzeck	Dominal	Bernhard Graf von Welzeck	Rittergut	Majorherrschaft Laband	Gut

Katarzyna Łakomy, Anna Steuer-Jurek
Układy dworsko-folwarczne w ich kształcie w 2. połowie XIX i z początku XX wieku

9.	Gliwice-Brzezinka/ Vorwerk Fortuna		Herzog von Ratibor	Rittergut	Anteil des Herzogtums Ratibor, Herrschaft Kiefernstädtel	Vorwerk
10.	Gliwice/ Vorwerk Gardel	Graf von Welzeck	Bernhard Graf von Welzeck	Vorwerk	Majoratherrschaft Laband	Vorwerk
11.	Katowice-Zalęże/ Zalenze	Graf Moltke'schen Erben	Bergwerks- Gesellschaft Georg von Giesche's Erben	Rittergut	Selbstständige Gutsbezirke	Rittergut
12.	Katowice centrum/ Kattowitz	Majorin von Tiele- Winckler	Franz Hubert von Tiele-Winckler	Rittergut	Herrschaft Katowitz- Myslowitz	Rittergut
13.	Katowice-Dąbrówka Mała/ Klein- Dombrowka	von Tiele- Winckler odziedziczył po Mieroszewskich	Franz Hubert von Tiele-Winckler	Rittergut	Herrschaft Katowitz- Myslowitz	Rittergut
14.	Katowice-Bogucice/ Bogutschüts	Majorin von Tiele- Winckler	Franz Hubert von Tiele-Winckler	Gut (niech Gutsbz.)	Herrschaft Katowitz- Myslowitz	Rittergut
15.	Katowice-Obroki/ Vorwerk Obroky		Bergwerks- Gesellschaft Georg von Giesche's Erben	Vorwerk von Zalenze	Selbstständige Gutsbezirke	Vorwerk
16.	Myslowice- Dzieckowice/ Dziedzkowitz	Major von Grave auf Kopcowitz	Franz Hubert von Tiele-Winckler	Rittergut	Selbstständige Gutsbezirke	Rittergut
17.	Myslowice-Czarna Przemsza/ Myslowitz	-	-	-	-	Brak informacji
18.	Myslowice centrum tzw. Zameczek/ Myslowitz	Graf Tiele-Winckler	Franz Hubert von Tiele-Winckler	Rittergut	Herrschaft Katowitz- Myslowitz	Brak informacji
19.	Piekary Śląskie/ Deutsch Pekar	Henckel von Donnersmarck	Henckel von Donnersmarck	Rittergut	Freie Standesherrschaft Beuthen	Vorwerk

20.	Piekary Śląskie- Kozłowa Góra/ Kosłowagura	Henckel von Donnersmarck	Rittergut gehörig zum Neudeck	Henckel von Donnersmarck	Rittergut	Henckel von Donnersmarck	Rittergut	Fideikommiss Herrschaft Klein Zyglin	Schloss
21.	Radzionków/ Radzionkau	Henckel von Donnersmarck	Rittergut	Henckel von Donnersmarck	Rittergut	Henckel von Donnersmarck	Rittergut	Anteil der freien Standesherrschaft Beuthen	Rittergut
22.	Ruda Śląska-Ruda/ Ruda	Pierwszy był Franz Wolfgang von Stechow, w 1864 r. Carl Ludwig Graf von Ballestrem (in Dresden)	Rittergut	Franz Graf von Ballestrem	Rittergut	Franz Graf von Ballestrem	Rittergut	Selbstständige Gutsbezirke	Dominium
23.	Ruda Śląska-Nowa Ruda/ Vorwerk Neu Ruda	-	-	Franz Graf von Ballestrem	-	Franz Graf von Ballestrem	Vorwerk von Ruda	Selbstständige Gutsbezirke	Vorwerk
24.	Ruda Śląska- Bielszowice/ Bielschowitz	Herren von Bally	Domimial Area	Kgl. Bergfiskus	Rittergut	Kgl. Bergfiskus	Rittergut	Selbstständige Gutsbezirke	Rittergut
25.	Siemianowice Śl.- Michalkowice/ Michalkowitz	Familie von Rheinbaden	Rittergut	Christian Kraft Fürst von Hohenlohe- Öhringen	Rittergut	Christian Kraft Fürst von Hohenlohe- Öhringen	Rittergut	Selbstständige Gutsbezirke	Dominium
26.	Siemianowice Śl.- Bytków/ Bittkow	Herzog von Ujest aus Sławientitz	Rittergut	Christian Kraft Fürst von Hohenlohe- Öhringen	Rittergut	Christian Kraft Fürst von Hohenlohe- Öhringen	Rittergut	Selbstständige Gutsbezirke	Dominium
27.	Świętochłowice centrum/ Schwientochlowitz	Henckel von Donnersmarck	Rittergut	Henckel von Donnersmarck	Rittergut	Henckel von Donnersmarck	Rittergut	Selbstständige Gutsbezirke	Rittergut
28.	Świętochłowice- Szarlocimiec/ Charlottenhof	Henckel von Donnersmarck	Vorwerk von Swiento- chlowitz	-	Vorwerk von Swiento- chlowitz	-	-	-	Gut

Katarzyna Łakomy, Anna Steuer-Jurek
Układy dworsko-folwarczne w ich kształcie w 2. połowie XIX i z początku XX wieku

29.	Tarnowskie Góry- Karłuszowice/ Carlshof	-	Henckel von Donnersmarck	Rittergut	Anteil der freien Standesherrschaft Beuthen	Dominium
30.	Tarnowskie Góry- Rybna/ Rybna	Herrn von Schrząszczewski	Richard von Koschützki-Larisch	Rittergut	Selbstständige Gutsbezirke	Rittergut
31.	Zabrze-Rokitnica/ Rokitnitz	Wczesniej Geheimen Regierungs- und Landrath von Tieschowitz, w 1864 r. Graf von Tiele-Winckler	Franz Hubert Graf von Tiele-Winckler	Rittergut	Herrschaft Miechowitz - Rokitnitz	Rittergut
32.	Zabrze-Biskupice/ Borsig	Carl Ludwig Graf von Ballestrem (in Dresden)	Franz Graf von Ballestrem	Rittergut	Selbstständige Gutsbezirke	Dominium
33.	Zabrze-Mikulczyce/ Mikultschütz	Henckel von Donnersmarck		Rittergut	Fideikommissherrschaft Repten	Rittergut
34.	Zabrze centrum/ Zabrze	Guido Henckel von Donnersmarck	Henckel von Donnersmarck	Rittergut	Allodial-Herrschaft Zabrze-Makoschau	Dominium
35.	Zabrze-Grzybowice/ Pilzendorf	-	Henckel von Donnersmarck	Gutsbezirke	Fideikommissherrschaft Repten	Rittergut
36.	Racibórz-Brzezje/ Ratibor	-	Stadtgemeinde Ratibor	Rittergut	Selbstständige Gutsbezirke	Gut
37.	Czerwionka- Leszczyń-Dębieńsko Wielkie/ Gross Dubensko	Ornontowitzer Action- Gesellschaft	Otto Hegenscheidt aus Ornontowitz	Rittergut	Selbstständige Gutsbezirke	Rittergut
38.	Czerwionka- Leszczyń- Czerwionka/ Czerwionka	Dawniej należał do Dębieńska, w 1864 r. Ornontowitzer Action- Gesellschaft	Verein.- Königs- und Laurahütte	Rittergut	Selbstständige Gutsbezirke	Rittergut

39.	Czerwionka- Leszczyny-Leszczyny/ Leszczyn	Frau Baronin von Richthofen	Rittergut	Konrad Bartelt	Rittergut	Rittergut	Selbstständige Gutsbezirke	Rittergut
40.	Czerwionka- Leszczyny-Czuchów/ Czuchow	Herr Heczko	Rittergut	Paul Schüll	Rittergut	Rittergut	Selbstständige Gutsbezirke	Gut
41.	Orzesze centrum/ Orzesze	Graf von Tiele- Winckler	Rittergut	Franz Hubert von Tiele- Winckler	Rittergut	Rittergut	Herrschaft Orzesche- Woszczitz	Dominium
42.	Orzesze-Gardowice/ Gardawitz	Fürst Dolgorucki	Rittergut	Franz Hubert von Tiele- Winckler	Rittergut	Rittergut	Selbstständige Gutsbezirke	Rittergut
43.	Orzesze-Zawiść/ Zawisz	Kammerherr von Witowski	wcześniejsze Rittergut teraz Dominium	Kommerz.-R. Rud. Hegenscheidt in Gleiwitz	Rittergut	Rittergut	Selbstständige Gutsbezirke	Schloss
44.	Rybnik-Golejów/ Golew	Należał do Rybnika	DominiumVollwerk	Parzellierungs- genossenschaft	Rittergut	Rittergut	Selbstständige Gutsbezirke	Dominium
45.	Rybnik-Niewiadom (Górny)/ Ober- Niewiadom	Lieutenant Millisten	Rittergut	-	-	-	-	Gut
46.	Rybnik - Niewiadom (Dolny)/ Nieder- Niewiadom	Herr Strahler	Rittergut	Franz Strachler'sche Erben.	Rittergut	Rittergut	Selbstständige Gutsbezirke	Gut
47.	Rybnik-Kamien/ Stein	-	Gut	Kaufmann D. Gratzler	Rittergut	Rittergut	Selbstständige Gutsbezirke	Rittergut
48.	Rybnik-Gottartowice/ Gottartowitz	Fürst Dolgorucki	Rittergut	Kgl. Domanenfiskus.	Dominium	Dominium	Selbstständige Gutsbezirke	Dominium
49.	Knurów centrum/ Knurów	Lieutenant Paczonski	Rittergut	Kgl.-Bergfiskus.	Rittergut	Rittergut	Selbstständige Gutsbezirke	Rittergut

50.	Rydułtowy-Radoszowy Górze/ Ober- Radoschau	Herr Kern	Rittergut	Hans Heinrich XI Fürsten von Pless	Rittergut	Majoratsherrschaft Fürstentum Pless	Gut
51.	Rydułtowy-Rydułtowy Dolne/ Nieder- Rydułtau	-	-	Hans Heinrich XI Fürsten von Pless	Rittergut	Majoratsherrschaft Fürstentum Pless	Gut
52.	Pszów centrum/ Pschow	Kaufmann Degen in Breslau	Rittergut	Maximilian Koschmieder aus Grossdorf bei Puck	Rittergut	Selbstständige Gutsbezirke	Gut
53.	Lubliniec-Stebłów/ Stebiau	-	Vorwerk zum Schloss Lublinietz	Ernst Kielmann	Rittergut	Selbstständige Gutsbezirke	Gut
54.	Tychy centrum/ Tichau	Fürsten von Pless	Dominium	Hans Heinrich XI Fürst von Pless	Rittergut	Majoratsherrschaft Fürstentum Pless	Gut
55.	Tychy-Urbanowice/ Urbanowitz	Fürsten von Pless	Dominium	Hans Heinrich XI Fürst von Pless	Rittergut	Majoratsherrschaft Fürstentum Pless	Gut

Źródło: opracowanie własne